

120STE JAARGANG - 2019 | 1 (JANUARI - APRIL)

volks- kunde

TIJDSCHRIFT OVER
DE CULTUUR VAN HET
DAGELIJKS LEVEN

ISSN 0042-8523

Uitgegeven met steun van de
Vlaamse overheid,
de Universitaire Stichting van België,
het Vera Himlerfonds en Musea
en Erfgoed Antwerpen vzw

Vlaanderen
verbeelding werkt

Redactie: dr. Leen Beyers (Berchem/Antwerpen),
drs. Paul Catteeuw (redactiesecretaris; Kontich),
drs. Johan de Bruijn (beeldredacteur; Staphorst),
dra. Katrijn D'hamers (Hemiksem), dr. Sophie Elpers (Arnhem),
prof. dr. Hans Geybels (Leuven), dr. Maarten Larmuseau (Kessel-Lo),
dra. Sigrid Peeters (Oelegem/Ranst), dra. Hilde Schoefs (Bilzen),
em. prof. dr. Stefaan Top (eindredacteur; Rotselaar),
dr. Albert van der Zeijden (Egmond aan Zee),
dra. Els Veraverbeke (Gent),
prof. dr. Johan Verberckmoes (Heverlee)
Verantwoordelijke uitgever: dr. Jur. Paul Peeters ('s-Gravenwezel/Schilde)

Adressen

Redactie: J.B. Reykerslaan 28, 2550 Kontich, redactie@volkskunde.be
Beheer-Uitgeverij: vzw Centrum voor Studie en Documentatie,
Gillès de Pélichylei 97, 2970 's-Gravenwezel (Schilde), info@volkskunde.be

Jaarabonnement

Voor België: € 24,00 – buiten België € 30,00
Voor nummers buiten abonnement: info@volkskunde.be

Het tijdschrift *Volkskunde* werd opgericht in 1888 door August Gittée en Pol De Mont. Alfons De Cock werd redacteur in 1894. Hij overleed in 1921. Van 1914 tot 1920 hield *Volkskunde* op te verschijnen. Daarna berustte de leiding bij Victor de Meyere, vanaf 1936 bijgestaan door Jan de Vries. Na het overlijden van De Meyere (1938) hebben J. de Vries, M. De Meyer, P.J. Meertens en K.C. Peeters het tijdschrift voortgezet samen met de professoren J. Gessler (Leuven) en P. de Keyser (Gent). De nieuwe reeks begon met de 43e jaargang (1940-41). De redactie bestond in 1966 (67e jaargang) uit C.C. van de Graft, H. Jamar, P. Lindemans, P.J. Meertens, M. De Meyer, K.C. Peeters, W. Roukens en H. Stalpaert; vanaf de 73e jaargang (1972) aangevuld door J. Theuwissen en J.J. Voskuil. Na het overlijden van K.C. Peeters (1975) werd, vanaf de 77e jaargang (1976), de redactie geleid door J. Theuwissen en S. Top en dit tot 2008. Tot en met 2011 was S. Top eindredacteur en redactiesecretaris. Vanaf 2012 is alleen nog sprake van de redactie, die samengesteld is zoals hierboven vermeld.

Zwarte Piet in meerduidig perspectief

Naar aanleiding van enkele recente publicaties

Dat er al enige tijd in Nederland en nu ook in België discussie is over Zwarte Piet kan niemand zijn ontgaan. Aan de hand van enkele recente publicaties wordt het strijdtoneel verkend waarbij ook wordt ingegaan op de geschiedenis van deze problematisch geworden helper van Sinterklaas.

De recente boekpublicatie *Pietpraat. Over Zwarte Piet in België* documenteert dat de ‘Zwarte Piet is racisme’ discussie nu ook in Vlaanderen is doorgebroken. Het boek heeft veel gemeen met een veel eerdere publicatie uit Nederland: *Sinterklaasje, kom maar binnen zonder knecht*, die verscheen onder redactie van Lulu Helder en Scotty Gravenberch. Zoals het in de Nederlandse publicatie al in 1998 zonder omhaal wordt gezegd: ‘de figuur van Zwarte Piet, zoals hij in kinderboeken, kleurplaten, intochten en toneelstukjes gepresenteerd wordt, reproduceert de stereotypen en vooroordelen over zwarte mensen’. Waarom de discussie pas zo laat in België is opgepakt, is moeilijk te zeggen maar heeft waarschijnlijk te maken met twee factoren. De eerste is dat België een heel andere context van koloniale geschiedenis heeft en met name, als land, niet zo nauw betrokken was bij de slavenhandel zoals dat wel het geval was met Nederland, dat zelfs een dominerende positie innam in de trans-Atlantische slavenhandel tussen 1525 en 1867. De tweede, misschien nog belangrijker reden, is dat in België de figuur van Zwarte Piet zich veel later standaardiseerde tot de figuur die hij nu geworden is. De zwart geschminkte witte man, zoals die in Nederland vanaf het begin van de twintigste eeuw in intochten te zien was, kreeg naar het zich laat aanzien vanaf ruwweg de jaren vijftig stereotype attributen als kroeshaar, rode lippen en kenmerkende oorringen als ‘knecht’ van Sinterklaas, in een dienstbare rol aan de machtige witte man.

White innocence

Pietpraat is geschreven door een team van overwegend ‘witte’ jonge vrouwelijke auteurs, die zich samen met enkele donkere wetenschappers en actievoerders, die aan het eind van het boek aan het woord komen, opwerpen als zaakwaarnemers om zo de stem ‘van de gekwetste ander te vertolken’ (p. 195). De aanklacht is gericht tegen mensen als cultuurminister Sven Gatz maar ook ‘witte mannen’ van een oudere en nieuwere generatie volkskundigen, zoals Stefaan Top en Marc Jacobs, krijgen een veeg uit de pan. Gatz omdat hij ooit op twitter liet weten dat hij zelf weleens de rol van Zwarte Piet speelde

en hij zich eraan stoorde dat hij daarom werd weggezet als een racist. Top omdat hij zich ongelukkig zou hebben uitgelaten omdat hij om respect van nieuwkomers had gevraagd ook als de westerse cultuur op hen mogelijk ‘een beetje vreemd overkomt’. Jacobs omdat hij op bagatelliserende wijze zich zou hebben uitgelaten over hoe Afrikanen zich zouden kunnen storen aan dit West-Europese kinderfeest (zie citaten op pagina 95). De toon van het boek is die van een aanklacht, met een Zwarte Pieten rol voor witte mensen die zich niet bewust zijn van hun ‘white innocence’, bij deze witte mannen leidend tot ‘een onbekwaamheid of onmacht om in te zien hoe je onbewust ingekapseld zit in een systeem dat je verwerpt of zelfs niet kent’. (p. 36) Zoals gebruikelijk bij een aanklacht eindigt het uitgesponnen requisitoir in een vonnis, aan het eind van het boek uitgesproken door kinderrechtcommissaris Bruno Vanobbergen, die zijn vonnis begint met de bekentenis dat hij zelf liefst twintig jaar voor Zwarte Piet heeft gespeeld maar inmiddels tot het besef is gekomen dat zijn gedrag ‘– hoe goed bedoeld ook – ongewild racistisch’ was (p. 247). Afschaffen is de enige remedie. Kleine of grote aanpassingen van Zwarte Piet helpen niet naar de mening van de critici: ze ontdoen de figuur niet van zijn koloniale connotaties en maken de koloniale ideologie slechts moeilijker om op te sporen, wordt gesteld op p. 208.

De kwestie die wordt aangeroerd is belangrijk genoeg voor een nadere beschouwing. De auteurs hebben zeker een punt als ze stellen dat stereotype beelden van wit over zwart het aanzien van Zwarte Piet mede bepaald hebben: het is echt geen toeval dat een zwart geschminkte figuur de knechtenrol vervult van Sinterklaas. Dat er een verband ligt met de koloniale overheersing gedurende vele jaren lijkt mij geen gewaagde veronderstelling. Medewerkers aan het boek als Sofie Van Bauwel, Mireille-Tsheusi Robert en Vanessa Joosen laten zien dat stereotype beelden een diepe, negatieve invloed kunnen hebben op hoe kinderen naar zwarte mensen kijken. Ik zeg echter ‘mede’, omdat tevens uit het boek blijkt dat de culturele ontwikkelingen veel complexer en meerduidig zijn dan de etnische bril alleen doet vermoeden.

Zwarte Piet pas laat gestandaardiseerd

Het artikel van Els Veraverbeke is interessant, omdat zij zich baseert op een concreet corpus van beeldmateriaal, zoals dat verzameld is door het Huis van Alijn. Het gaat om een verzameling familiefoto’s vanaf de vroege jaren vijftig tot nu, particuliere foto’s waarop kinderen poseren met de Sint. Opvallend is dat eventuele helpers van Sinterklaas slechts zeer sporadisch verschijnen en pas vanaf de jaren vijftig een vaste waarde worden in het feest. Maar ook dan ligt de vorm nog geenszins vast. Getuige de foto’s waarin Sinterklaas soms vergezeld wordt van een engel in een wit gewaad (net als op prenten uit de negentiende eeuw!) of, interessanter voor ons verhaal, van een zwarte duivelsknecht die nog geenszins het uiterlijk heeft van ‘onze’ Zwarte Piet. Pas vanaf de jaren zeventig, zo schrijft Els Veraverbeke, wordt de Sint stevast omringd door een of meerdere pieten, als een speelse, grappen makende metgezel van de Sint. De standaardisering van ‘onze’ Zwarte Piet, in kleding en uitstraling, vindt pas plaats vanaf 1992, door het veelbekeken televisieprogramma *Dag Sinterklaas*.

1. Mama met twee kindjes bij Sinterklaas, ca. 1955. De knecht is een engel, die een van de kindjes troostend op de arm neemt – Collectie Huis van Alijn

2. Jongen bij Sinterklaas en een opmerkelijke Zwarte Piet met zwart pak, 1961 – Collectie Huis van Alijn

Aan dit invloedrijke televisieprogramma is in de bundel een afzonderlijke bijdrage gewijd, waarin televisiemaker Hugo Matthysen uitlegt welke beweegredenen ten grondslag lagen aan zijn serie. Met zijn programma wilde hij een antwoord geven op vragen die bij kinderen zouden kunnen leven, zoals: hoe oud is Sinterklaas en waarom is Zwarte Piet eigenlijk zwart? En passant besloot Matthysen afscheid te nemen van de christelijke kant van Sinterklaas: engeltjes en heiligen waren naar zijn mening niet langer relevant in een seculariserende samenleving. Dit afscheid van wat ooit een christelijke traditie was, leidde tot zijn verrassing tot weinig ophef. Om esthetische redenen besloot Matthysen om Zwarte Piet te kleden in een Spaans aandoend pagekostuum om vele jaren later tot zijn verbazing te ontdekken dat dit kostuum van een Spaanse edelman geïnterpreteerd werd als een slavenkostuum. Matthysen benadrukt nog dat 'zijn' Zwarte Piet natuurlijk accentloos Nederlands sprak.

Wat het artikel van Matthysen duidelijk maakt, is dat maatschappelijke processen nooit los zijn te zien van concrete actoren. Geschiedenis wordt gemaakt door mensen van vlees en bloed, die beslissingen nemen, daarbij al dan niet bewust, gedreven door ontwikkelingen in de samenleving waarin zij leven.

Meerduidig en meerlagig

De bijdragen van Veraverbeke en Matthysen maken duidelijk dat de betrekkelijk recente standaardisatie van Zwarte Piet het lastig maakt om er een 'eeuwenlange vernedering van Afrika door Europa' door de eeuwen heen

mee aan te tonen of te illustreren. Waarom krijgt Zwarte Piet dan pas zo laat zijn stereotype trekken? In dat kader vind ik het al te simplistisch om te constateren, zoals in het boek Rik Pinxten doet, dat de grote lijn simpel is en dat al in de middeleeuwen sprake is van 'een duidelijk politiek programma' waarin 'dit koppel van figuren de wereldorde voor Rome tijdens de late middeleeuwen samenvat voor kinderen (als toekomstige burgers)' (p. 218-219). Met een dergelijke a-historische redenering heb je geen nader historisch onderzoek nodig. Geschiedenis lijkt voor Pinxten een onbeduidend detail, waar hij achteloos aan voorbij kan gaan ('Dateringen, beschrijvingen in detail en documentering van veranderingen, laat ik over aan anderen.')

Iets vergelijkbaars geldt voor de bijdrage van Françoise Lempereur aan *Pietpraat*, die met niet minder aplomb de grote variëteit van bijfiguren van Sinterklaas in Europa, van Père Fouettard in sommige oostelijke streken in Frankrijken in het zuiden van België tot de duivelsuitziende Krampus in het Duitse taalgebied, toeschrijft aan een gemeenschappelijke Germaanse prehistorische oorsprong. Een dergelijke, evenzeer a-historische benaderingswijze wordt door de redacteur van de bundel terecht gekarakteriseerd als 'een foute redenering (...) populair bij amateur-antropologen [die veronderstellen] dat de betekenis van symbolen vastligt'. (p. 31) Monocausale verbanden die zich uitstrekken over vele eeuwen en werelddelen zijn altijd riskant. Wat dat betreft, sluit ik graag aan bij antropoloog J. Nederveen Pieterse in de bundel *Sinterklaas, kom maar binnen zonder knecht* die stelt (op p. 41 van dat boek) dat mede daarom 'interpretaties van figuren als Zwarte Piet ook gauw oppervlakkig, of op zijn minst betrekkelijk zijn: op welke periode, welk gebied en welke verschijningsvorm van de 'traditie' hebben ze betrekking?' Het is trouwens ook de conclusie van *Pietpraat* zelf, waar de auteurs zich zeer bewust zijn dat de betekenissen die aan beide figuren zijn gehecht sinds de middeleeuwen 'gedurende al die tijd zijn veranderd'. (p. 32) Wat dat betreft, is het jammer, zegt ook de inleider van de bundel Bambi Ceuppens, dat door het overlijden van een aangezochte auteur 'een historische bijdrage, gebaseerd op primair bronnenonderzoek' ontbreekt in het boek. (p. 7)

Religie

De bijdragen van Veraverbeke en Matthysen maken duidelijk dat ook andere factoren moeten hebben bijgedragen aan de vormgeving van het stereotype sinterklaasfeest, waarvan bijvoorbeeld, door de eeuwen heen, religie niet de onbelangrijkste is. Het sinterklaasfeest gaat over meer dan alleen wit en zwart! In de zestiende eeuw was de factor religie bijvoorbeeld de belangrijkste reden dat in Nederland het sinterklaasfeest veranderde van een religieus heiligenfeest naar een huiselijk feest voor kinderen. Ook toen was het een strijd van hard tegen hard, waarbij de protestanten de oude paapse superstitiën met wortel en tak probeerden uit te roeien. Dat de ontwikkeling in het – katholieke – België wat anders liep, blijkt uit het vanouds meer 'katholieke' karakter van Sint-Nicolaas in België, inclusief engeltjes en al, getuige het artikel van Veraverbeke.

Met de secularisatie lijkt de religiestrijd naar de achtergrond gedrongen – zie ook het artikel van Hugo Matthysen – maar zou zo maar weer kunnen opspelen als bijvoorbeeld moslims zich niet meer zouden kunnen identificeren

met een oude roomse bisschop met een kruis op zijn mijter. In dat geval zou niet Zwarte Piet maar net als in de zestiende eeuw wederom de goedheiligman zelf de voornaamste steen des aanstoets kunnen worden. De eerste tekenen zijn er al, weer in Amsterdam, waar uit voorzorg Sinterklaas al ontdaan is van enkele als al te katholiek ervaren paraferalia, zoals het kruis op de mijter. Ook de factor gender speelde soms een rol in de stereotype beeldcultuur van het sinterklaasfeest door de eeuwen heen. De Nederlandse literator Nicolaas Matsier heeft er ooit op gewezen dat in de schilderkunst sinds Jan Steen sinterklaasochtend, het moment dat de kinderen bij de schoorsteen via Sinterklaas hun straf (de roe) en beloning (cadeautjes) kregen, steevast huilende stoute jongens staan afgebeeld en altijd brave meisjes worden overladen met cadeautjes. Een stereotiep beeld dat veel zegt over percepties van mannelijkheid en vrouwelijkheid in de vroeg moderne tijd. Hoe processen van stereotypering in de loop der eeuwen precies in zijn werk zijn gegaan, vraagt om meer gedegen historisch bronnenonderzoek, dat recht doet aan veranderende historische contexten en de dynamiek van culturele veranderingen. Veranderende stereotypen zijn interessant om te onderzoeken omdat ze een veranderende tijdgeest documenteren. Dit geldt zeker ook voor de figuur van de knecht van Sinterklaas, die gedurende de laatste twee eeuwen ingrijpende aanpassingen heeft ondergaan in naamgeving, gedrag, kleding en in kleur.

Historisch onderzoek

Hoe heeft de stereotype Zwarte Piet in de loop van de negentiende- en twintigste eeuw vorm gekregen, eerst in prenten en vanaf begin twintigste eeuw ook in daadwerkelijke optredens van zwart geschminkte witte mannen?

Iets van een antwoord is te vinden in enkele recente historische publicaties over de negentiende-eeuwse ontstaansgeschiedenis van Zwarte Piet, die de huidige discussie van een historische context kunnen voorzien. Het gaat om een artikel van de jonge historica Elisabeth Koning, 'Zwarte Piet, een blackfacepersonage. Een eeuw van blackfacevermaak in Nederland' in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* en een artikel van een auteurscollectief, 'Onder de huid van Zwarte Piet. (Schrik)figuren rond het Sint-Nicolaasfeest in de negentiende eeuw', in het wetenschappelijke tijdschrift *De moderne tijd*.

Alleen al de titel van het artikel van Elisabeth Koning maakt duidelijk dat zij hedendaagse vragen uit het actuele debat wenst te adresseren, want, was Zwarte Piet nu van oorsprong een *blackface* met stereotype karaktertrekken, of niet? Het antwoord zoals zij dat in haar artikel formuleert is een voorzichtig 'ja'. Koning heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar vormen van blackface vermaak in het negentiende-eeuwse Nederland en laat aan de hand van negentiende-eeuwse krantenadvertenties zien dat al in 1847 het eerste Britse blackface gezelschap Nederland aandeed, onder de naam Neger Lantium Ethiopian Serenaders, een gezelschap van vijf zwart geschminkte personen gekleed in een zwarte rok met wit vest. Het gaat om een zogenoemde zwarte dandy karikatuur, die de lachlust van de toeschouwers moest opwekken (zie p. 555-557). Het genre, waarin een zwarte komische karikatuur op stereotype

wijze als vermaak werd neergezet, bleek aan te slaan, ook in Nederland. Blackface vermaak kwam dus al vroeg voor in Nederland (en trouwens ook in België zoals in *Pietpraat* wordt gedemonstreerd in het artikel van Evelien Jonckheere), wat Koning doet vermoeden dat ook de Nederlandse uitvinder van de ‘moderne’ Zwarte Piet, de Amsterdamse onderwijzer Jan Schenkman die in 1850 het prentenboek *Sint Nicolaas en zijn knegt* publiceerde, geïnspireerd moet zijn geweest door dit blackfacevermaak toen hij Zwarte Piet in de Nederlandse traditie introduceerde. Dat dit op termijn zou leiden tot discriminatoire onverkwikkelijkheden maakt Koning ook duidelijk, aan de hand van enkele krantenberichten uit de jaren twintig van de twintigste eeuw, waarin Zwarte Piet steevast wordt afgeschilderd als een domme aap, met overdreven grote witte lippen en kroeshaar. Dat vanaf de jaren twintig Zwarte Piet discriminatoire trekken kreeg, wordt overduidelijk aangetoond in het artikel van Elisabeth Koning.

Wat echter niet wordt aangetoond, is dat al in 1850 black face zijn intrede deed in het Nederlandse sinterklaasfeest en toen al zijn karakteristieke blackface uiterlijk kreeg. Het mag zo zijn dat Jan Schenkman mogelijk op de hoogte was van blackface optredens in Nederland, maar het waren geen black faces (namelijk zwart geschminkte witte mensen) die hij tekende in zijn prentenboek, zoals bijvoorbeeld duidelijk te zien is in de eerste drukken van het boek. Voor de historische ontwikkeling zou het interessant zijn geweest als Koning de verschillende drukken van het boekje van Schenkman zou hebben onderzocht, vanaf 1850 tot 1907, zoals bijvoorbeeld de bekende boek historicus P.J. Buijnsters heeft gedaan, die het meest uitvoerig onderzoek deed naar de drukgeschiedenis van Schenkman's prentenboek. Vanaf welke druk is sprake van een geschminkte witte persoon? Mijn vermoeden is dat dit pas het geval is naar het eind van de negentiende eeuw, pas op het moment dat de Sinterklaasintochten hun intrede deden in de traditie.

Voor haar bewijsvoering of Zwarte Piet een blackface is, lijkt het mij essentieel om een onderscheid te maken tussen tekeningen van ‘zwarte piet’ in een prentenboek voor kinderen en daadwerkelijke blackface optredens, waarbij witte mannen zich op karikaturale manier zwart schminken ten behoeve van een optreden voor een wit publiek. Om werkelijk te kunnen nagaan of en wanneer Zwarte Piet een blackface werd, is het essentieel om te weten vanaf wanneer precies Zwarte Piet in *real life* werd nagespeeld door zwart geschminkte mannen. ‘Al snel’ na het verschijnen van het boekje van Schenkman, vermoedt Koning op pagina 554. Maar is dat wel zo? Alle bewijzen die zij in het artikel presenteert, dateren van na 1898, dus van bijna vijftig jaar na het boekje van Schenkman. Het lijkt mij geen toeval: pas rond 1900 kwam het gebruik in zwang om de intochten van Sinterklaas in real life te organiseren. Ik denk dat pas vanaf dat moment sprake is van zwart geschminkte witte personen in de Sinterklaas traditie, die hun stukje real life opvoerden voor een publiek. Interessant is overigens nog dat de eerste intocht van Sinterklaas in Amsterdam dateert van 1934 en dat toen, in Amsterdam, de figuur van Zwarte Piet, opmerkelijk genoeg, (nog) niet gespeeld werd door zwart geschminkte witte mensen, maar door een tiental Surinamers. Met andere woorden: Elisabeth Koning heeft absoluut aangetoond dat rond het

begin van de twintigste eeuw het sinterklaasfeest black face trekken begon te vertonen. Maar het is niet juist om dit terug te projecteren tot 1850 en te stellen dat sindsdien het uiterlijk van Zwarte Piet niet wezenlijk is veranderd, want dat is niet zo.

Uiteenlopende beeldtradities

Hier komt nog bij dat in de negentiende eeuw het uiterlijk van Zwarte Piet nog geenszins vastlag. Dit blijkt duidelijk uit het artikel van Hanneke Nap en anderen voor het tijdschrift *De moderne tijd*. Als iets duidelijk wordt uit dit goed gedocumenteerde artikel, is dat de latere figuur van Zwarte Piet al vóór 1800 kon putten uit een veelvoud van verschillende beeldtradities. Vóór het eind van de achttiende eeuw noemt Nap de Sinterklaas als kinderschrik, die met geraas van kettingen de kinderen schrik aanjoeg, waarbij het opvallend is dat Sinterklaas zelf een zwart gezicht heeft. In andere beeldtradities wordt 'Piet' afgebeeld als duivel, Moor of schoorsteenveger. Nap citeert een bron uit 1848 met een Sint Nicolaas 'zoo zwart als een schoorsteenveger, met kettings omhangen'. (p. 167) In 1871 omschreef de altijd goed gedocumenteerde Jan ter Gouw Sint Nicolaas 'als de Koning van 't Moorenland, brommende als de Bullebak en rammelende met kettingen als Belzebub'. (p. 165). Betreft dit een 'invention of tradition' van een nieuwe generatie negentiende-eeuwse volkskundigen, die geobsedeerd was geraakt door de vermeende prehistorische Germaanse oorsprong van de 'authentieke' Nederlandse volkscultuur? Mij lijkt dit laatste aannemelijk, maar het maakt ondertussen wel duidelijk dat 'de uitvinding van Zwarte Piet' terug te voeren is op verschillende meerduidige processen van betekenisgeving, waardoor Zwarte Piet in de loop van de negentiende eeuw verschillende verschijningsvormen kende: als prehistorische beëlzebub, als katholieke heilige met engeltjes, als schoorsteenveger met een met roet bestreken zwart gezicht, maar vaak ook, inderdaad, als een 'neger', een deftig geklede Moor. Nap noemt verder nog de traditie van de Morenkoning, in diverse driekoningentradities, waarin de zwarte koning Kaspar ook zou worden nagespeeld door een figurant met een zwart geschminkt gezicht. Dat nog in 1900 ook in Nederland de stereotiepe beeldvorming rondom Zwarte Piet nog geenszins vastlag, blijkt bijvoorbeeld uit een foto van rond 1900 uit de collectie van Spaarnestad waarin de geschminkte helper van Sinterklaas, niet Zwarte Piet maar Sjaak Soer genoemd, gekleed is als schoorsteenveger in een zwart kostuum. De foto werd recent nog afgedrukt in een aflevering van de NRC. In het artikel van Nap cs wordt nog een andere foto genoemd, uit 1923, bewaard in het Gemeentearchief Weert, waarop Sint Nicolaas vergezeld wordt van enkele donkergeklede, zwart geschminkte figuren die eruit zien als schoorsteenvegers.

Het leidt bij Nap cs tot de volgende conclusie: Zwarte Piet is niet te herleiden tot één eenduidige oorsprong. Aan zijn uiterlijk en karakter lagen verschillende beeldtradities ten oorsprong. Het gaat daarom volgens deze auteurs niet zozeer om de oorsprong maar om de verschillende percepties, om de receptie van Zwarte Piet, die bepaald niet eenduidig is, ook vandaag de dag niet, zoals de verhitte discussies van de laatste jaren hebben laten zien.

3. Sint Nicolaas arriveert in een Brabants dorp, rond 1900. Zijn geschminkte helper is gekleed in een lange jas met hoge hoed - Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Fotograaf: J.C. van Nuinen

Meerduidigheid en multiperspectiviteit

De lezer van dit besprekingsartikel over Zwarte Piet begint het misschien licht te duizelen na al deze historische exposés. Is Zwarte Piet nu racistisch of niet, of preciezer geformuleerd: in hoeverre heeft racisme mogelijk bijgedragen aan de uiteindelijke vormgeving van onze huidige Zwarte Piet? Het antwoord op deze actuele vraag is genuanceerder en meerduidiger dan voor- en tegenstanders van Zwarte Piet zich misschien zouden wensen.

Wat 'Zwarte Piet' laat zien, nu en in het verleden, is dat er sprake is van verschillende percepties van het sinterklaasfeest. Percepties die vaak gekleurd zijn door maatschappelijke tegenstellingen zoals, eeuwenlang, de tegenstelling tussen katholiek en protestant en, meer recent, discussies over etniciteit. Deze meerduidigheid en multiperspectiviteit biedt mogelijk aanknopingspunten voor een hernieuwde dialoog. Het UNESCO-verdrag inzake de bescherming van het immaterieel erfgoed spreekt in dit verband over 'processen van globalisering en sociale transformatie [die] voorwaarden scheppen voor een hernieuwde dialoog tussen gemeenschappen'.

Makkelijk zal het niet zijn. De ontwikkelingen in het sinterklaasfeest weerspiegelen discussies in de samenleving waarbij confrontatie en uitsluiting meer en meer de boventoon zijn gaan voeren en waarbij demonstraties en ook de rechter worden ingezet om het pleit in het eigen voordeel te beslechten. Zelfs dreigingen met geweld worden niet geschuwd. In Nederland is een intocht van Sinterklaas niet meer mogelijk zonder uitgebreide politie-inzet. Mensen willen ook liever niet horen dat er sprake kan zijn van multiperspectiviteit, die geleid

heeft tot meerdere en verschillende duidingen van Zwarte Piet. Maar zit in die meerdere duidingen niet juist de essentie van de multiculturele samenleving en is het niet juist de uitdaging om ruimte te bieden voor verschillen van opvattingen, het accepteren van verschil?

Ook van wetenschappers wordt steeds vaker geëist dat zij een standpunt innemen. In aanmerking genomen dat ook wetenschappers hun eigen (voor-)oordelen zullen hebben, is naar mijn mening de rol van de wetenschapper vooral het toevoegen van reflectie en aandacht te vragen voor nuance en meerduidigheid, in de hoop dat kritisch bronnenonderzoek kan bijdragen tot meer reflectie en hopelijk ook tot meer empathie voor ieders perspectieven en opvattingen. Daarom pleit ik graag voor meer en nauwkeuriger onderzoek naar de verschillende verschijningsvormen van 'Zwarte Piet', in relatie tot veranderende historische contexten, daarbij oog hebbend voor de meerlagigheid en meerduidigheid van verschillende perspectieven in de geschiedenis. Daarbij is het belangrijk om oog te hebben voor veranderende historische verschijningsvormen van Zwarte Piet en hoe deze geduid werden. Het voorbeeld van Zwarte Piet laat ook zien dat het bij de veranderingen van zijn figuur vaak gaat om recente 'invention of traditions'. Daarmee lijkt Zwarte Piet een goed voorbeeld van meerduidigheid waarbij we erover moeten waken ons eigen hedendaagse perspectief al te ver terug te projecteren in de geschiedenis.

De uitdagingen zijn legio. Enerzijds kan gesteld worden dat de huidige discussies over Zwarte Piet, zeker in Nederland, al weer een respectabele geschiedenis hebben, teruggaand tot tenminste de jaren vijftig en zestig, zoals John Helsloot heeft laten zien in een artikel over 'De strijd om Zwarte Piet', die daarbij duidelijk de historische context schetst van de discussie toen over het koloniale verleden van landen als Nederland en België, die geleid heeft tot een andere kijk op de geschiedenis. Niet minder belangrijk is ook de internationale context. Andere landen kijken tegenwoordig over onze schouders mee, redenerend vanuit een andere context of een ander perspectief, zoals de VN-mensenrechtencommissie van Verene Shepherd liet zien die in 2014 Nederland kwam bezoeken en zich afvroeg waarom de Nederlanders eigenlijk twee Santa Clauses nodig hadden en of de (Amerikaanse) Kerstman niet ruim voldoende was – de Sinterklaas waarmee zij zich blijkbaar identificeerde. Voor UNESCO is deze internationale multiperspectiviteit een groeiende uitdaging voor het beheer en het op een toekomstgerichte manier behouden van immaterieel erfgoed, zoals ook de commotie leerde rondom het carnaval in Aalst, dat geconfronteerd werd met heftige kritiek van Joodse organisaties uit de Verenigde Staten. Respect, empathie en inclusiviteit zijn veelgebruikte sleutelwoorden, maar hoe organiseer je dat wereldwijd, daarbij tegelijk recht doend aan meerduidigheid en multiperspectiviteit en het risico van bijvoorbeeld ethnocentrisme daarbij – om nog maar eens een uitdaging te noemen?

Waar in de zestiende eeuw het sinterklaasfeest een uitdaging was voor de multireligieuze samenleving, is Zwarte Piet nu een testcase voor de multiculturele samenleving. Of er veranderingen zullen komen in het sinterklaasfeest, is geen vraag: er zullen altijd veranderingen zijn samenhangend

met veranderende maatschappelijke percepties, maatschappelijke (machts-) verhoudingen en veranderende gevoeligheden. Dit niet omdat Zwarte Piet racistisch is of niet. In zichzelf heeft Zwarte Piet geen betekenis: de figuur 'leeft' door de betekenissen die er in de samenleving aan toegekend worden.

Literatuur

Naar aanleiding van Bambi Ceuppens (red.), *Pietpraat over Zwarte Piet in België*. Antwerpen, Amsterdam, Uitgeverij Houtekiet, 2018, 252 blz., ill.; ISBN 978 90 8924 675 2; 19,99 euro.

Overige aangehaalde publicaties

P.J. Buijnsters, 'Jan Schenkman: vermaak zonder nut' en 'Zie ginds komt de stoomboot', in: *Lust en leering. Geschiedenis van het Nederlandse Kinderboek in de negentiende eeuw*. Zwolle, Waanders Uitgevers, 2001, respectievelijk p. 260-277 en 301-329.

Lulu Helder & Scotty Gravenberch (red.), *Sinterklaasje, kom maar binnen zonder knecht*. Berchem, Uitgeverij EPO, 1998.

John Helsloot, 'Het feest. De strijd om Zwarte Piet', in: Isabel Hoving e.a. (red.), *Veranderingen van het alledaagse 1950-2000*. Den Haag, SDU Uitgevers, 2005), p. 249-271.

Elisabeth Koning, 'Zwarte Piet, een blackfacepersonage. Een eeuw van blackfacevermaak in Nederland', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 131:4, 2018, p. 551-575.

Nicolaas Matsier, *Was Sinterklaas maar een gracht*. Amsterdam, 1995.

Hanneke Nap e.a., 'Onder de huid van Zwarte Piet. (Schrik)figuren rond het Sint-Nicolaasfeest in de negentiende eeuw', in: *De moderne tijd* 2:2, 2018, p. 161-187.

Wilfred Takken, 'Sinterklaas en Sjaak Sjoer rond 1900', in: *NRC-Handelsblad* 17 november 2018, <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/11/17/sinterklaas-en-sjaak-sjoer-rond-1900-a2755546>.

<i>Woord vooraf</i>	
Stefaan Top , 120 jaargangen <i>Volkskunde</i>	1
<i>Wetenschappelijk artikel</i>	
Paul Janssenswillen, Wil Meeus, Els Vinckx, Silke Leenen , Erfgoed toegankelijk maken voor een divers publiek – Multiperspectiviteit in het erfgoedonderwijs	5
<i>Essays</i>	
Stefaan Top , Van ‘folklore’ naar materieel en immaterieel erfgoed – Ruim anderhalve eeuw cultuurgeschiedenis	25
Stefaan Top , Volksverhalen: een kwestie van genres met een eigen boodschap en een aparte vorm	37
<i>Sporen</i>	
Stefaan Top , In memoriam prof. dr. Jurjen van der Kooi (Hardegarijp 22.12.1943 - Drachten 04.09.2018)	53
Albert van der Zeijden , Zwarte Piet in meerduldig perspectief – Naar aanleiding van enkele recente publicaties	57
Gilbert Huybens , 16. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Hs. 15665	69
Hans Piena , De nieuwe koers van Bokrijk	89
<i>Call for papers</i>	
Congres “Antwerpen als Europese prentenfabriek”	95
<i>Besprekingen</i>	
Margaret Clunics Ross (red.), <i>The Pre-Christian Religions of the North – Research and Reception – Volume I: From the Middle Ages to c. 1830</i> (Hans Geybels)	96
Jutta Leskovar & Raimund Karl, <i>Archaeological Sites as Space for Modern Spiritual Practice</i> (Hans Geybels)	97
Inge Schriemer (red.), <i>Relieken</i> (Hans Geybels)	99
Steven Vanderputten, <i>Dark Age Nunneries – The Ambiguous Identity of Female Monasticism, 800-1050</i> (Hans Geybels)	100
Robert Bartlett, <i>Why Can the Dead Do Such Great Things? – Saints and Worshippers from the Martyrs to the Reformation</i> (Marc Jacobs)	102
Fred Kaspar (Red.), <i>Im Speicher auf dem Kirchhof – Wohnen und Arbeiten im Zentrum von Kleinstadt und Dorf</i> (Carlo Jengember)	106
Johannes Merkel, <i>Hören Sehen Staunen – Kulturgeschichte des mündlichen Erzählens</i> (Marcel Van den Berg)	110
Pieter Serrien, <i>Het elfde uur – 11 November 1918 – De gewelddadige laatste dag van de Eerste Wereldoorlog</i> (Alex Vanneste)	115
Herman Van Goethem, <i>1942 Het jaar van de stilte</i> (Alex Vanneste)	118
Hans Rudolf Velten, <i>SCURRILITAS Das Lachen, die Komik und der Körper in Literatur und Kultur des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit</i> (Theo Franssen)	121
Samuel Mareel (red.), <i>Roep om rechtvaardigheid – Recht en onrecht in de kunst uit de Nederlanden 1450-1650</i> (Violet Soen)	125
Ludo Stynen, <i>Pol de Mont – Een tragisch schrijversleven</i> (Johan Verberckmoes)	127
Jan de Bas, <i>Kom maar binnen! Zwarte Piet in spotprenten 1871-2017</i> (Stefaan Top)	130
<i>Summary</i>	134
<i>Personalia</i>	135